

ΔΙΚΑΙΪΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

Η νομοθεσία των Σύρων αυτοκρατόρων (Ισαύρων)

Η στροφή στον προσανατολισμό των νομικών σπουδών που παρατηρήθηκε μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού Α' επηρέασε αποφασιστικά τη διάδοση της νομοθεσίας του 6ου αιώνα. Το μεν αυθεντικό κείμενο της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης εξαφανίζεται από το προσκήνιο, τα δε ερμηνευτικά έργα των νομοδιδασκάλων γίνονται όλο και πιο δυσεύρετα. Η συγγραφική παραγωγή είχε ουσιαστικά διακοπεί από την εποχή του Ηρακλείου και οι ανάγκες της πρακτικής καλύπτονταν στοιχειωδώς με έργα που λειτουργούσαν ως ευρετήρια (π.χ. *Ροπαί*, δηλαδή πίνακας όλων των μονάδων του χρόνου με τις νομικές συνέπειες της παρέλευσής τους) ή με κείμενα περιορισμένης έκτασης, συχνά μόνο με *επιτομές*, δηλαδή περιλήψεις των νόμων και της ερμηνείας τους. Εξάλλου, τα ούτως ή άλλως δυσεύρετα νομοθετικά ή ερμηνευτικά κείμενα των ιουστινιάνειων χρόνων είχαν πάψει να γίνονται κατανοητά. Ο μόνος τρόπος για την άμεση αντιμετώπιση του προβλήματος ήταν η σύνταξη νέων νομοθετικών κειμένων με διατύπωση απλή και σύντομη, ώστε πρώτον να γίνονται από όλους αντιληπτά και δεύτερον να είναι εύκολη η αντιγραφή και η γρήγορη διάδοσή τους.

Τις παραπάνω προϋποθέσεις πληρούσε η *Εκλογή*, ένα νομοθέτημα που εξέδωσαν μάλλον το 741 (λιγότερο πιθανή είναι η χρονολόγηση 726) οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Ισαύρων Λέων Γ' και ο γιος του Κωνσταντίνος Ε'. Η *Εκλογή* υπήρξε το αποτέλεσμα της προσπάθειας να διευκολυνθεί η απονομή της δικαιοσύνης με τη συγκέντρωση των βασικών για την καθημερινή ζωή κανόνων δικαίου σε μικρές φράσεις γραμμένες σε γλώσσα κατανοητή για τον μέσο άνθρωπο εκείνης της εποχής. Το νομοθέτημα των Ισαύρων υπέστη –ιδίως σε θέματα οικογενειακού και ποινικού δικαίου– έντονη την επίδραση μίας οικουμενικής συνόδου, της *Πενθέκτης*, που είχε συνέλθει περίπου μισό αιώνα νωρίτερα (691/2). Τις διατάξεις της συνόδου αυτής σχετικά με το δίκαιο του γάμου υιοθέτησε η *Εκλογή* σχεδόν στο σύνολό τους.

Το κείμενο της *Εκλογής* δεν μπορούσε λόγω της συντομίας του να καλύψει όλες τις πολύπλοκες σχέσεις που εμφανίζονταν στη νομική καθημερινότητα. Έτσι, σε αλλε-

Η *Εκλογή*, σημαντικό νομοθετικό της δυναστείας των Ισαύρων

πάλληλα στάδια, δημιουργήθηκε στην πρακτική ως συμπλήρωμα της *Εκλογής* (σε άμεση σύνδεση με τη χειρόγραφη της παράδοση) ένα παράρτημα με διάφορες ενότητες ιουστινιάνειων διατάξεων (κυρίως από τον *Κώδικα* και τον *Πανδέκτη*) που αφορούσαν σε ειδικές νομικές σχέσεις. Το παράρτημα αυτό συμπληρώνεται με τρία ακόμη κείμενα, τον *Γεωργικό Νόμο*, τον *Ναυτικό Νόμο* και τον *Στρατιωτικό Νόμο*, που δεν ήταν νόμοι κατά κυριολεξία, αλλά συλλογές παλαιών διατάξεων συνδυασμένων με έθιμα. Το πρώτο από τα κείμενα αυτά έχει ως αντικείμενο την έγγεια ιδιοκτησία, την καλλιέργεια της γης και την κτηνοτροφία, το δεύτερο αφορά στη ναυσιπλοΐα και στις θαλάσσιες μεταφορές και το τρίτο περιέχει διατάξεις στρατιωτικού ποινικού δικαίου. Στα τρία αυτά κείμενα πρέπει να προστεθεί άλλο ένα, το *Μωσαϊκόν παράγγελμα*, μία συλλογή περίπου 70 αποσπασμάτων από τα πρώτα βιβλία της *Παλαιάς Διαθήκης*, η επίδραση της οποίας και σε άλλα κείμενα της ίδιας εποχής (π.χ. στον *Γεωργικό Νόμο*) είναι εντυπωσιακή. Οι λόγοι είναι πρωτίστως ιδεολογικοί: η προβολή της αντίληψης των Βυζαντινών ότι διαδέχθηκαν τους Ισραηλίτες ως «περιούσιος λαός» του θεού.

Το νομοθετικό πρόγραμμα της Μακεδονικής δυναστείας

Ήδη από τον 8ο αιώνα είχαν εκδηλωθεί τάσεις για τροποποίηση της *Εκλογής* με τη μέθοδο είτε της διεύρυνσής της (παράρτημα της *Εκλογής*) είτε της ολοσχερούς αντικατάστασής της. Το τελευταίο αυτό γίνεται αισθητό με τη σύνταξη του *Εκλογαδίου*, ενός (πιθανότατα) νομοσχεδίου που αποτελεί νέα επεξεργασία της *Εκλογής* με έκδηλη την προσέγγιση ιουστινιάνειων ρυθμίσεων. Με την άνοδο όμως του Βασιλείου Α΄ στον θρόνο γίνεται η πρώτη εξαγγελία της *ανακάθαρσης*, γενικώς, των νόμων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στόχος της ήταν η *Εκλογή*. Ούτως ή άλλως η νομοθετική αυτή συλλογή, διαπνεόμενη από αρχές που συνδέονταν με τη μεσανατολική προέλευση των εμπνευστών της, προκάλεσε αρκετή αναστάτωση στον χώρο του δικαίου, φέρνοντας επιπλέον στους ώμους της και το βάρος των κοινωνικών συγκρούσεων της εικονομαχίας. Η ανακάθαρση των παλαιών νόμων είχε την έννοια της πλήρους αποκατάστασης του παλαιού δικαίου, δηλαδή του ιουστινιάνειου, με απομάκρυνση όλων των νεωτεριστικών στοιχείων που στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων είχαν διεισδύσει, ή διατάξεων που ξεχασμένες από καιρό είχαν περιπέσει σε παντελή αχρησία.

Στο ερώτημα ποια υπήρξαν τα αίτια για τη χάραξη αυτής της νομοθετικής πολιτικής,

Στην *Εκλογή* προστέθηκαν συμπληρωματικές διατάξεις για

προτείνονται δύο απαντήσεις. Η μία θεωρεί τη στροφή προς το ιουστινιάνειο δίκαιο και την ουσιαστική επανεισαγωγή του έπειτα από αναθεώρηση ως εκδήλωση της λεγόμενης (από τον χρόνο της πλήρους ανάπτυξής της, μολονότι αρχίζει κάπως νωρίτερα) *μακεδονικής αναγέννησης*. Η άλλη αναζητά τα αίτια στις εξωτερικές σχέσεις της αυτοκρατορίας και στην προσπάθεια να αποκρουστεί η από τη Δύση καθοδηγούμενη αμφισβήτηση της ρωμαϊκότητας του ανατολικού κράτους. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια εμφανίζει η νομική φιλολογία επί των Μακεδόνων από άποψη μορφής και ειδικότερου αντικειμένου ένα ευρύτατο φάσμα. Η ανάπτυξη της ασφαλώς συνδέεται με το ότι δύο από τους αυτοκράτορες της δυναστείας αυτής, οι Λέων ΣΤ' και Κωνσταντίνος Ζ', έχουν σημαντικό συγγραφικό έργο στον χώρο του Δικαίου.

Το πρώτο νομοθετικό κείμενο που εντάχθηκε στην ανακάθαρση ήταν η *Εισαγωγή* (*Επαναγωγή*, κατά την παλαιά ορολογία). Με τις νεότερες έρευνες περιορίστηκαν αισθητά κάποιες επιφυλάξεις ως προς τον νομοθετικό χαρακτήρα αυτού του κειμένου. Επιπλέον, με πειστικά επιχειρήματα (χωρίς να αποκλείεται βέβαια ο επιστημονικός αντίλογος), υποστηρίζεται ότι προηγήθηκε χρονικά του *Πρόχειρου Νόμου*. Στη σύνταξη της *Εισαγωγής* (μάλλον 885/6) συμμετείχε ενεργά ο πατριάρχης Φώτιος με συνέπεια να είναι έκδηλη η επίδραση της Εκκλησίας. Χαρακτηριστικό της νομοθετικής αυτής συλλογής είναι ότι προτάσσονται διατάξεις αφιερωμένες στο δημόσιο δίκαιο, στις οποίες προσδιορίζεται η δομή του κράτους και το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του πολιτεύματος. Με τις διατάξεις αυτές αναμορφώθηκε το σύστημα ρύθμισης των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας με την καθιέρωση της λεγόμενης *θεωρίας των δύο εξουσιών*. Σύμφωνα με αυτή, αυτοκράτορας και πατριάρχης είναι ισοδύναμοι φορείς των δύο υπέρτατων εξουσιών μέσα στο κράτος, με σαφώς καθορισμένο ο καθένας κύκλο αρμοδιοτήτων· ο μὲν αυτοκράτορας είχε ως έργο τη μέριμνα για την υλική ευδαιμονία των υπηκόων, ο δε πατριάρχης τη φροντίδα για τα ψυχικά και πνευματικά τους συμφέροντα. Παράλληλα επιδίωξε ο Φώτιος τη *νομική* δέσμευση του αυτοκράτορα, να σέβεται το δικαϊκό σύστημα που η ρωμαϊκή παράδοση είχε διαμορφώσει. Η σύνταξη της *Εισαγωγής* προπαρασκευάστηκε με τη συγκέντρωση όλης της νομοθετικής ύλης που ο Βασίλειος Α' ήθελε να επαναφέρει σε ισχύ, την απομάκρυνση των στοιχείων που κρίθηκαν περιττά και τη σύνθεση όσων διατάξεων απέμειναν σε ένα ενιαίο κωδικοποιητικό έργο. Αυτή η ανακωδικοποίηση της νομοθεσίας του 6ου αιώνα,

Ελεφαντοστέινο φύλλο τριπτύχου του 945-75, στο οποίο

που δεν έχει περιωθηθεί σε κανένα χειρόγραφο, αποτελείτο από 40 βιβλία – όσες ήταν και οι ενότητες της *Εισαγωγής*.

Η ανακάθαρση συνεχίστηκε από τον γιο του Βασιλείου Α΄, τον Λέοντα ΣΤ΄ τον Σοφό (886-912), τον αυτοκράτορα που μετά τον Ιουστινιανό έχει να επιδείξει το ογκωδέστερο νομοθετικό έργο. Από τις πρώτες ενέργειές του υπήρξε η αναθεώρηση της κωδικοποίησης που είχε καταρτιστεί επί της Βασιλείας του πατέρα του (Αύγουστος 888 - Αύγουστος 889). Στο νέο έργο, που είναι γνωστό με τον τίτλο *Βασιλικά*, η ύλη κατανεμήθηκε όχι σε 40 αλλά σε 60 βιβλία. Εκτός όμως από αυτό το *πλάτος* των νόμων, συντέθηκε και ένα τεύχος με τις καταργημένες ιουστινιάνειες διατάξεις για πρακτικούς λόγους. Όποιος είχε στα χέρια του το πλήρες κείμενο της νομοθεσίας του δου αιώνα με τη βοήθεια του τεύχους αυτού μπορούσε να διαπιστώσει, σε περίπτωση αμφιβολίας, αν μία διάταξη ίσχυε ή όχι. Δυστυχώς, τα ίχνη του τεύχους αυτού έχουν εξαφανιστεί.

Παράλληλα προς την κατάρτιση της κωδικοποίησης προφανώς για την αντιμετώπιση προβλημάτων που ανέκυπταν κατ' αυτήν, εξέδωσε ο Λέων πολλούς νόμους (*Νεαρές*). Οι περισσότεροι είναι συγκεντρωμένοι σε μία *Συλλογή 113 Νεαρών* και μάλλον εκδόθηκαν μεμονωμένοι, σε κάποιο δε (άγνωστο) χρονικό σημείο συμπληρώθηκαν και –ίσως με εντολή του ίδιου του Λέοντος– *κωδικοποιήθηκαν* χωρίς εμφανή συστηματικά κριτήρια στην παραπάνω συλλογή. Οι *Νεαρές* έχουν ως αντικείμενο, με άνιση ωστόσο κατανομή, θέματα από όλους τους κλάδους του δικαίου, κυρίως του ιδιωτικού (δίκαιο των προσώπων, οικογενειακό, εμπράγματο και κληρονομικό δίκαιο). Αλλά και ο χώρος του δημόσιου δικαίου, το δικονομικό δίκαιο και κυρίως το ποινικό, εκπροσωπούνται με αρκετές *Νεαρές*. Εντυπωσιακά μεγάλος είναι ο αριθμός των *Νεαρών* που αφορούν την Εκκλησία με κύριο στόχο την προσαρμογή της πολιτειακής νομοθεσίας στις επιταγές των ιερών κανόνων.

Με μία από τις *Νεαρές* του, την 90ή, είχε απαγορεύσει ο Λέων τη σύναψη τρίτου γάμου. Έπειτα από τρεις γάμους απέκτησε ωστόσο ο Λέων (από τη Ζωή Καρβονοψίνα) διάδοχο, τον Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο, για τη νομιμοποίηση του οποίου αναγκάστηκε να συνάψει τέταρτο γάμο. Η *τεταρτογαμία* αυτή οδήγησε τις σχέσεις του αυτοκράτορα με την εκκλησιαστική ηγεσία σε ρήξη. Για την παροχή *άφεσης* εκ μέρους της Εκκλησίας και για την αποδοχή από αυτήν των έννομων συνεπειών του τέταρτου

Στα πλαίσια της νομοθετικής δραστηριότητας των Μακεδό-

γάμου του, δηλαδή την αναγνώριση του νεογέννητου ως διαδόχου και της μητέρας του ως αυγούστας, δέχθηκε ο Λέων να εκδώσει νόμο με τον οποίο θα απαγορευόταν στο εξής ο τέταρτος γάμος. Η ρύθμιση του θέματος με ειδικό νόμο θα επέβαλλε να εκτεθούν στο ποσοίμιο του οι συνθήκες της έκδοσης, κάτι που θα υποχρέωνε τον Λέοντα να αποδοκιμάσει τη δική του ενέργεια. Θεοπίστηκε λοιπόν η απαγόρευση με έμμεσο τρόπο. Δημοσιεύθηκε δηλαδή μία νέα νομοθετική συλλογή, ο *Πρόχειρος Νόμος*, ως αναθεωρημένη έκδοση της *Εισαγωγής*, στην οποία εντάχθηκε η απαγόρευση του τέταρτου γάμου. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξαν νεότερες έρευνες που τοποθετούν τον *Πρόχειρο Νόμο* στο έτος 907, και όχι μεταξύ 870-879, όπως πιστευόταν παλαιότερα. Στο νέο νομοθέτημα παραλείφθηκαν όλα τα μέρη της *Εισαγωγής* που αναφέρονταν στην οργάνωση του κράτους, ώστε μαζί με αυτά να εξοβελιστεί και η *θεωρία των δύο εξουσιών* του Φωτίου, για τον οποίο ο Λέων δεν έτρεφε τα καλύτερα των αισθημάτων.

Η νομοθετική παραγωγή των διαδόχων του Λέοντος, μολοντί δεν φθάνει σε όγκο το έργο εκείνου, δεν είναι πάντως ασήμαντη.

Συλλεκτικά έργα, ερμηνευτική φιλολογία, μονογραφίες

Κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο, ιδίως από τον 10ο αιώνα και μετά, αναπτύσσεται έντονη συλλεκτική και συμπληματική δραστηριότητα. Άλλοτε χρησιμοποιούνται ως πρώτη ύλη τα έργα των νομοδιδασκάλων (*αντικνησόρων* και *σχολαστικών*) του 6ου και του 7ου αιώνα, τα οποία έφερε πάλι στην επιφάνεια η *ανακάθαρση*, και άλλοτε τα νομοθετικά και κωδικοποιητικά έργα των Ισαύρων και των Μακεδόνων. Οι συλλογές αυτές παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία μορφών, από την απλή αναδιάταξη της ύλης του βασικού έργου με συντόμευση ή επέκταση του κειμένου μέχρι τη συγχώνευση περισσότερων έργων σε ένα, είτε με διατήρηση της δομής του ενός είτε με νέα διάρθρωση της ύλης. Πρόκειται δηλαδή για μία σειρά έργων που σε πολλές περιπτώσεις αποτελούνται από την ίδια κατά βάση –υπό ευρύτατη βέβαια έννοια– πρώτη ύλη που έχει συντεθεί με διαφοροποιημένη κάθε φορά την αναλογία των επιμέρους στοιχείων. Πάντως και στη Μέση περίοδο εμφανίζεται το ήδη γνωστό από την πρώιμη χαρακτηριστικό, να προβάλλεται δηλαδή ιστορική συνέχεια του δικαίου και η προσήλωση στη δικαιοσύνη παράδοση.

Ο Χριστός έθρονος και ο αυτοκράτορας Λέων Στ' (886-

Από τα συλλεκτικά έργα του 9ου και του 11ου αιώνα, αυτονομία ως προς την προέλευση εμφανίζει η *Επιτομή των νόμων* (αρχική μορφή περί το 913), ενώ στα πιο πολλά υπάρχει εξάρτηση από κάποιο βασικό έργο που συνήθως δηλώνεται στην ονομασία του παραγώγου (π.χ. *Αυξημένη Ιδιωτική Εκλογή*, 9ος/10ος αιώνας). Όταν το βασικό έργο ήταν ιδιαίτερα ογκώδες, όπως στην περίπτωση των *Βασιλικών*, εξαντλείτο η επανοπτικότητα των Βυζαντινών για την εκπόνηση ευρετηρίων. Έτσι, η μεν *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών* (μέσα 10ου αιώνα) έχει αλφαβητική διάρθρωση της ύλης της κωδικοποίησης, ενώ ο *Τιπούκειτος* (= Τί πού κείται) που καταρτίστηκε αργότερα από τον δικαστή Πατζή αντιμετώπισε το πρόβλημα με παραπομπές σε παράλληλα χωρία. Στην ερμηνευτική κατά κυριολεξία φιλολογία εντάσσονται πρωτίστως τα σχόλια των *Βασιλικών*, τόσο παλαιά (κατ' ουσίαν σχόλια στα ιουστινιάνεια πρότυπα) όσο και νέα, που πιθανόν συγκεντρώθηκαν είτε από τον Ιωάννη Ξιφιλίνο, όσο ήταν ακόμη *νομοφύλαξ*, είτε αργότερα (περί το 1200). Ερμηνευτικούς σκοπούς, από καθαρά γλωσσική σκοπιά, εξυπηρετούσαν και τα νομικά γλωσσήματα που, όταν απέκτησαν αυτοτέλεια, εξελίχθηκαν σε γνήσια νομικά λεξικά. Ερμηνευτικό επίσης χαρακτήρα είχαν και δύο εισαγωγικά βοηθήματα, το *Πόνημα Νομικόν*, που συνέταξε ο δικαστής και ιστοριογράφος Μιχαήλ Ατταλειάτης με βάση τα *Βασιλικά* (Β' μισό 11ου αιώνα), και η *Σύνοψις των νόμων*, που έγραψε με περιεχόμενο όλο το ισχύον δίκαιο ο γνωστός διανοούμενος και πολιτικός του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ψελλός για τον νεαρό αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' με εντολή του πατέρα του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα. Το έργο του Ψελλού έχει σπάνια μορφή για νομικό κείμενο: είναι γραμμένο σε στίχους, ίσως για να απομνημονεύεται εύκολα. Την ίδια εποχή κάνουν την εμφάνισή τους και μικρές, κάποτε χωρίς ιδιαίτερες νομικές αξιώσεις, πραγματείες ή μεγαλύτερες μονογραφίες με αξιόλογη θεωρητική εμβάθυνση. Στις τελευταίες ανήκει η *Μελέτη περί ψιλών συμφώνων* (μέσα του 11ου αιώνα). Ενόψει της σημασίας της νομολογίας για τη διαπίστωση του πράγματι εφαρμοζόμενου δικαίου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μία συλλογή δικαστικών αποφάσεων και γνωμοδοτήσεων (συντάκτης πολλών από αυτές υπήρξε ένας ανώτατος δικαστής, ο Ευστάθιος Ρωμαίος), γνωστή ως *Πείρα*, που συντέθηκε στην Κωνσταντινούπολη τη δεκαετία 1040-50. Είναι η μοναδική νομολογιακή συλλογή από Βυζαντινό πολιτειακό δικαστήριο που έχει περισωθεί και μολοντί περιλαμβάνει μόνο αποσπάσματα των αποφάσεων, επιτρέπει τη συναγωγή σημαντικών συμπερασμάτων για τον τρόπο απο-

Δακτυλίδι του ιστορικού Μιχαήλ Ατταλειάτη, συντάκτη του έργου

νομής της δικαιοσύνης και τη νοοτροπία των Βυζαντινών δικαστών.

Οι νομικές σπουδές

Από τις δύο νομικές σχολές που υπήρχαν στο Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος κατά τον 6ο αιώνα, αυτή της Βηρυτού είχε πάψει να λειτουργεί μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 551. Για τη σχολή της πρωτεύουσας διατυπώνονται διαφορετικές απόψεις που μάλλον αναφέρονται στην ανώτατη παιδεία γενικά. Κατά τους μεν έκλεισε η σχολή οριστικά επί Φωκά, κατ' άλλους υφίστατο μέχρι τα χρόνια των Ισαύρων. Πάντως, από τον κανόνα 71 της *Πενθέκτης Συνόδου*, που αποδοκιμάζει μερικές συνήθειες των φοιτητών της Νομικής, συνάγεται με βεβαιότητα ότι στα τέλη του 7ου αιώνα υπήρχαν οργανωμένες σπουδές, με πρόγραμμα που προέβλεπε συγκεκριμένο χρόνο έναρξης και λήξης των μαθημάτων.

Για τις νομικές σπουδές κατά τον 8ο αιώνα δεν έχουμε ειδήσεις. Σχετικά με τον 9ο αιώνα δεν είναι με ακρίβεια γνωστές η δομή και οι συνθήκες λειτουργίας του πανεπιστημίου που ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη ο καίσαρ Βάρδας, το οποίο αναζωογόνησε ή, ενδεχομένως, αν είχε στο μεταξύ πάψει να λειτουργεί, επανίδρυσε ο Κωνσταντίνος Ζ'. Ως προς το πανεπιστήμιο αυτό πιθανότερο φαίνεται ότι επρόκειτο για εκπαιδευτικό ίδρυμα που, παρά την αυτοκρατορική του σύσταση, παρουσίαζε τα χαρακτηριστικά ιδιωτικής σχολής. Ανεξάρτητα πάντως από αυτό, στα διδασκόμενα μαθήματα περιλαμβάνονταν και η ρητορική που, ιδίως μετά τον 7ο αιώνα, αποτελούσε το θεμέλιο των νομικών σπουδών.

Συγκεκριμένες πληροφορίες έχουμε, αντίθετα, για την εκπαίδευση των νομικών ορισμένου επαγγελματικού κλάδου: των συμβολαιογράφων. Τις σχετικές πληροφορίες αντλούμε από το *Επαρχικό Βιβλίο*, ένα νομοθέτημα πιθανώς από τον τελευταίο χρόνο της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ' (911/12), στο οποίο συγκεντρώθηκαν διάφοροι συντεχνιακοί κανονισμοί. Στην πρώτη ενότητα του κειμένου που αφορά στο *σύστημα των ταβουλλαρίων* (= τον συμβολαιογραφικό σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως) πολλές διατάξεις είναι αφιερωμένες στις προϋποθέσεις εγγραφής, ειδικότερα στα μορφωτικά προσόντα των υποψηφίων. Η κατάρτιση των μελλοντικών συμβολαιογράφων γινόταν από το εκπαιδευτικό προσωπικό του συλλόγου: τους *διδασκάλους* και τους *παιδοδιδασκάλους νομικούς*. Οι πρώτοι ήταν αρμόδιοι για την εγκύκλιο παιδεία, επειδή η

Μαθητές και φιλόσοφοι, μικρογραφία από το Χρονικό του

εκπαίδευση άρχιζε σε πολύ νεαρή ηλικία, και οι δεύτεροι για την παροχή των νομικών γνώσεων. Οι εκπαιδευτές και των δύο κατηγοριών ήταν μέλη του συλλόγου, αλλά οι νομικοί απήλυναν αυτονομίας, διδάσκοντας ο καθένας σε δική του *σχολή*. Η μετεγγραφή από τη μία *σχολή* στην άλλη επιτρεπόταν εφόσον είχαν εκπληρωθεί οι σχετικές οικονομικές υποχρεώσεις, δοθέντος ότι τα διδάκτρα και το ύψος τους αποτελούσαν αντικείμενο ιδιαίτερης συμφωνίας μεταξύ καθηγητή και φοιτητή, στην οποία δεν είχε ανάμειξη το *σύστημα*. Οριστική διακοπή της φοίτησης ήταν δυνατή, αλλά με γνώση του προϊσταμένου του συλλόγου (του *πριμμικηρίου των ταβουλλαρίων*). Η άποψη ότι οι νομικές αυτές σπουδές κάλυπταν στην περίοδο αυτή την εκπαίδευση και των δικηγόρων (για τους οποίους δεν μαρτυρείται σύλλογος, αλλά μόνο η ύπαρξη *πίνακα ρητόρων*) πρέπει να γίνει δεκτή με μεγάλη επιφύλαξη.

Λίγο πριν από τα μέσα του 11ου αιώνα έστρεψε την προσοχή του στη διδασκαλία της επιστήμης του Δικαίου ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος, εκδίδοντας νόμο με στόχο την κρατικοποίηση των νομικών σπουδών. Με αυτόν ίδρυσε το *Διδασκαλείον των νόμων*, τη διεύθυνση του οποίου ανέθεσε σε ανώτατο δικαστή, τον Ιωάννη Ξιφιλίνο (αργότερα πατριάρχη, ως Ιωάννη Η΄) με τον τίτλο του *Νομοφύλακος*. Στα καθήκοντά του περιλαμβάνονταν, εκτός από τη διεύθυνση της σχολής, η αυτοπρόσωπη διδασκαλία των φοιτητών, η ευθύνη για τη διαπίστωση της επαγγελματικής επάρκειας των αποφοίτων και για την ένταξή τους στον σύλλογο των συμβολαιογράφων και στον κατάλογο των συνηγόρων, καθώς και η ερμηνεία των νόμων. Δεν σώζονται πολλές πληροφορίες ως προς τη λειτουργία του εκπαιδευτικού αυτού ιδρύματος, που δεν φαίνεται πάντως να διήρκεσε πέρα από το 1054.

Το προσωπικό δίκαιο του γάμου

Ένα σημαντικό βήμα για την επέκταση των κωλυμάτων του γάμου έκανε η Εκκλησία στα τέλη του 7ου αιώνα. Η *Πενθέκτη Σύνοδος* επικύρωσε τους κανόνες του Μ. Βασιλείου και όρισε (καν. 54) με ακρίβεια τα κωλύματα λόγω *οιονεί αγχιστείας*, αποκλείοντας τον γάμο ανάμεσα σε συγγενείς εξ αίματος μέχρι τον 2ο βαθμό του ενός συζύγου με συγγενείς του ίδιου βαθμού του άλλου. Μισό αιώνα αργότερα οι Ίσαυροι μετέτρεψαν τις παραπάνω διατάξεις του κανονικού δικαίου σε δίκαιο πολιτειακό με ουσιαστικές, ωστόσο, διευρύνσεις. Η *Εκλογή* (2.2) όχι μόνο επανέλαβε όλα τα γνωστά από τις *Ει-*

Χρυσό νόμισμα (ιστάμενον)
του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονο-

σπυγίσεις κωλύματα με την προσθήκη και όσων καθιέρωσε η *Πενθέκτη Σύνοδος*, αλλά επέκτεινε τα κωλύματα ως προς τη συγγένεια εξ αίματος, φθάνοντας μέχρι τον 6ο βαθμό (γάμος δευτέρων εξαδέλφων). Οι περιορισμοί αυτοί ενισχύθηκαν στο ποινικό μέρος της *Εκλογής*. Στο πλαίσιο των διατάξεων περί αιμομιξίας θεσπίστηκε το αξιόποιο ορισμένων *τριγωνικών* σχέσεων (π.χ. του ίδιου άνδρα με δύο αδελφές ή με μητέρα και κόρη), έστω και χωρίς γάμο. Έτσι εισήχθη εμμέσως κώλυμα με βάση τις εξώγαμες μόνο σχέσεις. Τα γαμικά κωλύματα, όπως είχαν διαμορφωθεί στην *Εκλογή*, διατηρήθηκαν στην *Εισαγωγή* και στον *Πρόχειρο Νόμο* με κατάλληλη προσαρμογή των ιουστινιάνειων πηγών.

Σταθμό στην εξέλιξη των κωλυμάτων του γάμου αποτέλεσε το έτος 997, οπότε εκδόθηκε ο *τόμος* (= απόφαση) του πατριάρχη Σισινίου Β'. Φαινομενικά ο *τόμος* δεν είχε άλλο στόχο παρά την επέκταση του κωλύματος της *οιονεί αγχιστείας* από τον 4ο στον 6ο βαθμό. Στην ουσία όμως καθιέρωσε ο Σισίνιος μία νέα συλλογιστική με την εισαγωγή δύο στοιχείων ως προς το επιτρεπτό ή όχι ενός γάμου. Πρώτον, να μην προσβάλλεται η (αόριστη) έννοια της *ευπρεπείας*· δεύτερον, η υπό κρίση γαμική ένωση να μη δημιουργεί *σύγχυση ονομάτων*, δηλαδή αμφιβολίες ως προς το είδος των συγγενικών σχέσεων που θα προκύψουν από αυτήν. Παρά τις έντονες αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν τόσο από κοσμικής όσο και από εκκλησιαστικής πλευράς κατά του *τόμου* και των επιπτώσεών του (π.χ. το κώλυμα στη συγγένεια εξ αίματος επεκτάθηκε το 1166 με νόμο μέχρι τον 7ο βαθμό), οι ρυθμίσεις του επικράτησαν στην πρακτική, με αποτέλεσμα να καταστεί ο χώρος των γαμικών κωλυμάτων ένα πεδίο όπου κυριαρχούσε η σχεδόν ανεξέλεγκτη περιπτωσιολογία.

Η τάση επέκτασης των κωλυμάτων εκδηλώθηκε και ως προς την πνευματική συγγένεια. Η ιουστινιάνεια απαγόρευση γάμου ανάμεσα στον ανάδοχο και στην αναδεκτή επεκτάθηκε πρώτα από την *Πενθέκτη Σύνοδο* (καν. 53) στη (χήρα) μητέρα του (ή της) αναδεκτού (-κτης), και στη συνέχεια από την *Εκλογή* (2.2 και 17.25) στα παιδιά του αναδόχου, καθώς και στα αδέρφια του αναδεκτού. Τα κωλύματα αυτά επαναλήφθηκαν χωρίς περαιτέρω επέκταση από τη νομοθεσία των Μακεδόνων. Χωρίς αλλαγές επανέλαβαν επίσης τα νομοθετήματα του 8ου-10ου αιώνα κωλύματα από άλλες αιτίες (εκτός της συγγένειας) που ίσχυαν στην προηγούμενη περίοδο.

Η διάκριση γάμου και παλλακείας παρέμεινε αρχικά, όπως και στην ιουστινιάνεια

εποχή, θέμα πραγματικό. Η διάκριση στην *Εκλογή* έγγραφου και άγραφου γάμου δεν μετέβαλε ουσιαστικά όσα ίσχυαν μέχρι τότε. Ο έγγραφος συνάπτεται με τη σύνταξη προικίων συμβολαίων και ο άγραφος με σχετική δήλωση *εν εκκλησία δι' ευλογίας ή και επί φίλων*. Επιπλέον προβλέπει η *Εκλογή* ότι αν κάποιος συνοικεί με ελεύθερη γυναίκα, της αναθέτει τη διαχείριση του νοικοκυριού και διατηρεί μαζί της γενετήσιες σχέσεις, αυτό συνιστά άγραφο γάμο. Στο ερώτημα αν έτσι σκοπήθηκε η κατάργηση της παλλακείας, η κρατούσα άποψη δέχεται ότι απλώς προστέθηκε ως τύπος σύναψης άγραφου γάμου η συνοίκηση υπό τις παραπάνω συνθήκες.

Στα τέλη του 9ου αιώνα ο Λέων ΣΤ' εξέδωσε τέσσερις *Νεαρές* (= νόμους) που επηρέασαν αποφασιστικά το δίκαιο του γάμου. Με τις *Νεαρές* 74 και 79 απαίτησε για τη σύναψη ιερολογημένης μνηστείας –η ιερολογία της μνηστείας προϋπήρχε, αλλά δεν αποτελούσε υποχρεωτικό τύπο– την ίδια νόμιμη ηλικία, όπως και στον γάμο. Δεν απέκλεισε όμως τη δυνατότητα μνηστείας χωρίς ιερολογία μετά τη συμπλήρωση του 7ου έτους. Για τη λύση ιερολογημένης μνηστείας έπρεπε να συντρέχουν οι νόμιμοι λόγοι διαζυγίου. Με τη *Νεαρά* 89 καθιέρωσε την ιερολογία ως αποκλειστικό συστατικό τύπο του γάμου – μέτρο που αργότερα (1084/1092) επεκτάθηκε και στους γάμους δούλων. Συγχρόνως, με τη *Νεαρά* 91 απαγόρευσε την παλλακεία (χωρίς όμως και να μπορέσει να την εξαφανίσει).

Στο πλαίσιο της αποδοκιμασίας των διαδοχικών γάμων, δηλαδή της σύναψης νέου γάμου μετά τη λύση του προηγούμενου, η Εκκλησία από τον 4ο αιώνα ανεχόταν μεν τον δεύτερο γάμο, αλλά μετά βίας αναγνώριζε τον τρίτο. Η στάση αυτή της Εκκλησίας βρήκε μερική ανταπόκριση στο πολιτειακό δίκαιο: με *Νεαρές* της Ειρήνης της Αθηναίας και αργότερα του Λέοντα ΣΤ' απαγορεύτηκε μόνο ο τρίτος γάμος. Η σύναψη από τον Λέοντα τέταρτου γάμου εξαιτίας της γέννησης διαδόχου προκάλεσε, όπως είδαμε, κρίση στις σχέσεις του με την Εκκλησία. Για τη διευθέτηση του ζητήματος εξέδωσε ο Λέων τον *Πρόχειρο Νόμο* με τον οποίο απαγόρευσε τον τέταρτο γάμο. Το θέμα, ωστόσο, των πολλαπλών γάμων ρυθμίστηκε οριστικά μόλις το 920 με τον *Τόμο της Ενώσεως*, έναν συνδυασμό αυτοκρατορικού νόμου και συνοδικής πράξης, ως εξής: η σύναψη τέταρτου γάμου απαγορεύτηκε απολύτως και του τρίτου επιτράπηκε μεν, αλλά υπό ορισμένες μόνο προϋποθέσεις.

Οι λόγοι διαζυγίου που είχαν θεσπιστεί επί Ιουστινιανού περιορίστηκαν αισθητά τον

Στέφανα από επικασπτερωμένο χαλκό του 10ου αιώνα (Βυζαντινά)

Οι αυτοκράτορες της μακεδονικής δυναστείας ασχολήθηκαν

8ο αιώνα. Σύμφωνα με την *Εκλογή* μπορούσε ο γάμος να λυθεί μόνο λόγω: α) εξώγαμων σχέσεων της γυναίκας ή ανικανότητας του άνδρα, β) επιβουλής της ζωής του ενός συζύγου από τον άλλο, γ) λέπρας. Για να μην υπάρξουν παρερμηνείες, αποκλείστηκε με ρητή διάταξη η παραφροσύνη, αν εκδηλώθηκε στη διάρκεια του γάμου. Επί των Μακεδόνων επαναφέρθηκαν σε ισχύ οι λόγοι διαζυγίου της *Νεαρής* 117 του Ιουστινιανού. Λόγους λύσης του γάμου προσέθεσε και ο Λέων ΣΤ΄ μεταξύ άλλων αναγνώρισε με τις *Νεαρές* 111-112 ως λόγο την ψυχική νόσο ενός των συζύγων, ακόμη και αν εκδηλώθηκε διαρκούντος του γάμου.

Στην έμμεση κατάργηση από την *Εκλογή* του συναινετικού διαζυγίου που είχε επιτρέψει ο Ιουστίνος Β΄ αντέδρασαν οι Βυζαντινοί με ένα νομικό τέχνασμα. Γίνονταν ανάδοχοι των ιδίων τους των παιδιών, οπότε δημιουργείτο εκ των υστέρων μεταξύ αυτών και των μητέρων των παιδιών –ήδη συζύγων τους– ανατρεπτικό κώλυμα γάμου λόγω πνευματικής συγγένειας που λειτουργούσε ως λόγος διαζυγίου. Το πνεύμα ανοχής που για ένα διάστημα φαίνεται πως επικράτησε διαδέχθηκε το 819/20 *Νεαρά* του Λέοντα Ε΄ και του γιου του Κωνσταντίνου, με την οποία προβλέφθηκαν αυστηρές κυρώσεις εναντίον όσων κατέφευγαν στο παραπάνω τέχνασμα. Διάταξη της *Εισαγωγής* του Βασιλείου Α΄ που επέτρεψε πάλι το συναινετικό διαζύγιο δεν επιβίωσε του *Πρόχειρου Νόμου*.

Το περιουσιακό δίκαιο του γάμου

Μετά την καθιέρωση της ιερολογίας ως συστατικού στοιχείου του γάμου, περιορίστηκε το γαμήλιο συμβόλαιο στη σημασία του ως αποδεικτικού μόνο εγγράφου. Από τον 11ο αιώνα διαπιστώνεται, και σε νομολογιακές ακόμη πηγές, η –από αυστηρά νομική άποψη αδιανόητη– διεύρυνση της έννοιας της προίκας, ώστε να περιλάβει οτιδήποτε ενόψει γάμου παρεχόταν στα παιδιά, ανεξάρτητα από το φύλο τους. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη προικίζονταν και αγόρια.

Στο πλαίσιο των πρόγαμων δωρεών του άνδρα προς τη γυναίκα εμφανίζονται κατά τη Μέση περίοδο δύο νέοι όροι: το *θεώρητρον* και το *υπόβολον*. Το πρώτο ήταν παροχή εθιμικής (μάλλον απώτερης αρχαιοελληνικής) προέλευσης που παρεχόταν στη γυναίκα «δια την τιμήν της παρθενίας» και περιερχόταν στην κυριότητά της με την τέλεση του γάμου. Με τον όρο *υπόβολον* σε νομοθετήματα των μέσων χρόνων δηλωνόταν

Η λέπρα αποτελούσε λόγο διαζυγίου· στη φωτογραφία, λεπροί,

Παράσταση οικογένειας, λεπτομέρεια χειρογράφου που χρονο-

συχνά μία εξελιγμένη μορφή της πρόγαμης δωρεάς (*προικοϋπόβολον*). Ουσιαστικά, όμως, δεν αποτελούσε παροχή κατά κυριολεξία, αλλά ποσό που προσαύξανε (κατά το 1/2, αργότερα κατά το 1/3) την προίκα κατά την απόδοσή της στη γυναίκα σε περίπτωση θανάτου του άνδρα. Επειδή τότε γινόταν ο υπολογισμός των *γαμικών κερδών* της χήρας και επομένως καθίστατο απαιτητό το *υπόβολον*, εμφανίζονται συχνά τα δύο ποσά ως σύνολο υπό τους σύνθετους όρους *θεωρητροϋπόβολον* ή *υποβολοθεώρητρον*.

Νέες ρυθμίσεις στο ιδιωτικό δίκαιο

Πολλές *Νεαρές* των Μακεδόνων αυτοκρατόρων (Ρωμανού Α΄ Λακαπνού, Κωνσταντίνου Ζ΄, Ρωμανού Β΄ και Νικηφόρου Β΄ Φωκά), με αναγνώριση του *δικαίου προτιμήσεως* στις αγοραπωλησίες ακινήτων, απέβλεπαν στον περιορισμό των κτήσεων των *δυνατών*, δηλαδή των μεγάλων γαιοκτημόνων, και στην ενίσχυση της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας. Σε άμεση σχέση βρίσκονται και όσοι νόμοι αφορούσαν σε εκτάσεις που είχαν παραχωρηθεί σε στρατιώτες (στρατιωτικά κτήματα). Πρόσφατα, όμως, υποστηρίχθηκε η άποψη ότι οι νόμοι που αφορούσαν στην άσκηση του δικαιώματος προτιμήσεως εντάσσονται όχι τόσο στο εμπράγματο δίκαιο όσο στο δημοσιονομικό, γιατί παρείχαν τη δυνατότητα στη φορολογική αρχή να παρακολουθεί τις μεταβολές στην ακίνητη περιουσία των πολιτών με ενημέρωση του κτηματολογίου και της διασφάλιζαν καλύτερη εποπτεία της φορολογητέας ύλης.

Σημαντική παρέμβαση στο κληρονομικό δίκαιο αποτέλεσαν νόμοι που ευνοούσαν τη διάθεση περιουσιακών στοιχείων της κληρονομιάς για αγαθοεργίες με τη σκέψη ότι αυτό συντελεί στην ψυχική σωτηρία του κληρονομούμενου. Χαρακτηριστικά η *Εισαγωγή* (30.5) του Βασιλείου Α΄, ενώ απαγορεύει στους ασώτους οποιαδήποτε διαχειριστική πράξη, αναγνωρίζει ως έγκυρη τη διαθήκη τους στο μέτρο που περιέχει κληροδοσίες ή άλλες διατάξεις υπέρ της ψυχικής τους σωτηρίας. Εντονότερη υπήρξε η παρέμβαση Λέοντα ΣΤ΄ και του Κωνσταντίνου Ζ΄, οι οποίοι με δύο *Νεαρές* περιέβαλαν με νομοθετικό κύρος έθιμο άδηλης προέλευσης, που στο πλαίσιο της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής προέβλεπε την αφιέρωση ποσοστού της κληρονομιάς για την ψυχική σωτηρία του νεκρού. Ειδικότερα ο Λέων, ρυθμίζοντας με τη *Νεαρά* 40 τα της κληρονομιάς των αιχμαλώτων, όρισε ότι αν ο κληρονομούμενος απεβίωσε αδιάθετος

χωρίς ανιόντες ή κατιόντες, τότε το μεν $1/3$ της κληρονομιάς διατίθεται για την ψυχή του, τα δε $2/3$ περιέρχονται στο δημόσιο. Στην παραπάνω ρύθμιση προσέδωσε γενική ισχύ (πέρα δηλαδή από τις κληρονομίες των αιχμαλώτων) ο Κωνσταντίνος Ζ'.

Το δημόσιο δίκαιο κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο

Επί της δυναστείας των Μακεδόνων πλουτίστηκε σημαντικά η νομική φιλολογία με έργα αναφερόμενα στη δομή του κράτους και στη δημόσια διοίκηση. Πολλές σχετικές διατάξεις περιέλαβε μεταξύ άλλων η *Εισαγωγή* του Βασιλείου Α'. Αποκλειστικά όμως ύλη δημόσιου δικαίου περιέχει το *Επαρχικόν βιβλίον*, για το οποίο έγινε ήδη λόγος. Το νομοθέτημα αυτό απευθυνόταν στον *έπαρχο της πόλεως* (από τον οποίο προέρχεται η ονομασία του), που ήταν αρμόδιος για την εποπτεία επί της λειτουργίας των συντεχνιών και της άσκησης των διαφόρων επαγγελματιών στην Κωνσταντινούπολη. Με την έκδοση του *Επαρχικού βιβλίου*, μοναδικού στο είδος του για όλη τη Βυζαντινή περίοδο, σκοπήθηκε η υπαγωγή σε κανονιστικό καθεστώς της δραστηριότητας των βιοτεχνών και επαγγελματιών της πρωτεύουσας –το κείμενο είναι διαρθρωμένο σε 22 ενότητες κατά επαγγελματικούς κλάδους– ώστε να διασφαλιστούν αδιατάρακτες οικονομικές σχέσεις μεταξύ τους και να απαλειφθεί ο αθέμιτος ανταγωνισμός. Με τις διατάξεις του ρυθμίστηκαν η οργάνωση των οικείων επαγγελματικών ενώσεων (*συστημάτων*) και οι προϋποθέσεις για τη νόμιμη άσκηση του σχετικού επιτηδεύματος υπό τον άγρυπνο έλεγχο του επάρχου.

Μία σειρά έργων που άμεσα ή έμμεσα ανάγονται στον Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο συνδέεται με πολιτειακούς θεσμούς, αποτέλεσμα ίσως της προσπάθειας του αυτοκράτορα αυτού να δημιουργήσει μια κωδικοποίηση δημόσιου δικαίου, αντίστοιχη με εκείνη που ο Ιουστινιανός έφερε σε πέρας στον τομέα του ιδιωτικού δικαίου. Τα κυριότερα από τα έργα αυτά είναι: α) ένα εγχειρίδιο εξωτερικής πολιτικής και διπλωματικής τέχνης υπό τον τίτλο *«προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν»* (*De administrando imperio*), β) η *«έκθεσις της βασιλείου τάξεως»* (*De ceremoniis*), μία περιγραφή του τελετουργικού της Αυλής, με την οποία καθιερώνονται διαδικασίες αναφερόμενες σε βασικούς θεσμούς του πολιτεύματος και γ) η συγγραφή *περί θεμάτων* που περιέχει επεξήγηση των ονομασιών των διοικητικών υποδιαιρέσεων του κράτους (των *θεμάτων*) και περιγραφή των μεταβολών τους στη διαδρομή της ιστορίας.

Οι αυτοκράτορες της μακεδονικής δυναστείας έλαβαν μέτρα

Σημαντική πηγή για τη γνώση της δημόσιας διοίκησης αποτελούν τα λεγόμενα *τακτικά*, δηλαδή οι κατά καιρούς καταρτιζόμενοι πίνακες της κρατικής ιεραρχίας. Εθιμοτυπικής φύσεως *τακτικόν* είναι το *Κλητορολόγιον*, ο μοναδικός σωζόμενος κανονισμός των επίσημων ανακτορικών γευμάτων (έτ. 899). Η οικονομική διοίκηση του κράτους είναι τομέας της δημόσιας διοίκησης, στον οποίο οι Βυζαντινοί είχαν ιδιαίτερη επίδοση. Δυστυχώς δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για την οργάνωσή του. Ένα μικρό εγχειρίδιο φορολογικού δικαίου (9ος/10ος αιώνας) εντοπίστηκε στον κώδικα 121 της μονής της Ζάβορδας. Στην κάλυψη, τέλος, πρακτικών αναγκών (για τα όργανα με φορολογικές αρμοδιότητες) χωρίς επίσημο χαρακτήρα απέβλεπε το μοναδικό κείμενο που έχει περισωθεί και είναι γνωστό, από όνομα του ερευνητή που το εξέδωσε, ως *tractatus Ashburner*.

Τους θεωρητικούς του δημόσιου δικαίου δεν έπαψε και κατά τη Μέση περίοδο να απασχολεί η αναζήτηση του ιδεατού προτύπου του υπέρτατου φορέα εξουσίας μέσα στο κράτος. Η προσπάθεια καθορισμού ενός πλαισίου κανόνων συμπεριφοράς εκδηλώνεται στα λεγόμενα *κάτοπτρα ηγεμόνος*, όπου κυρίως εμφανίζεται σε συστηματοποιημένη μορφή η πολιτική σκέψη των Βυζαντινών. Στα *κάτοπτρα* της εποχής των Μακεδόνων (περί το 880) ανήκουν κυρίως τα *κεφάλαια παραινετικά* που υποτίθεται ότι συντάχθηκαν από τον Βασίλειο Α' με αποδέκτη τον Λέοντα ΣΤ'. Στο μεταίχμιο *κατόπτρων* και στρατιωτικών εγχειριδίων βρίσκεται το λεγόμενο *Στρατηγικόν του Κεκαυμένου* (Β' μισό του 11ου αιώνα).

Το ποινικό δίκαιο

Η *Εκλογή* υπήρξε το πρώτο Βυζαντινό νομοθέτημα στο οποίο καθορίστηκε ο σκοπός της ποινής: κάθαρση, βελτίωση και γενική πρόληψη με εκφοβισμό. Με τις διατάξεις της *Εκλογής* απέβλεπαν οι Ίσαυροι σε μεταρρύθμιση του ποινικού δικαίου που πέτυχαν με τα εξής μέτρα: α) με τη σχεδόν ολοκληρωτική κατάργηση των απάνθρωπων τρόπων εκτέλεσης της θανατικής ποινής και παράλληλα με τον αισθητό περιορισμό της έκτασης εφαρμογής της (π.χ. έπαψε να προβλέπεται για εγκλήματα με αντικείμενο αποκλειστικά περιουσιακό), β) με τον κατά κανόνα ακριβή προσδιορισμό της επιβλητέας ποινής και την εισαγωγή, με τον τρόπο αυτό, φραγμών στην ελεύθερη εκτίμηση (επομένως και στην αυθαιρεσία) του ποινικού δικαστή, γ) με τον, όσο ήταν

Το Επαρχικόν βιβλίο περιείχε διατάξεις που αφορούσαν

Σκηνή μαστιγώματος από μαρτύριο αγίου, λεπτομέρεια χειρό-

δυνατό, περιορισμό της διαφοροποίησης των ποινών με βάση ταξικά κριτήρια, δ) με τη μερική προσαρμογή της ποινικής μεταχείρισης στην προσωπικότητα του δράστη. Ενώ οι Μακεδόνες ανέτρεψαν τις διατάξεις της *Εκλογής*, δεν έθιξαν ουσιαστικά με την *Εισαγωγή* και τον *Πρόχειρο Νόμο* το ποινικό της δίκαιο, που έτσι παρέμεινε σχεδόν αναλλοίωτο και κατά τους επόμενους αιώνες, πιθανώς επειδή ανταποκρινόταν στις αντιλήψεις ως προς την αντεγκληματική πολιτική και των μεταγενέστερων νομοθετών. Ειδικά ποινικά νομοθετήματα εξέδωσαν κυρίως δύο αυτοκράτορες του 9ου και 10ου αιώνα: ο Λέων ΣΤ' (για διάφορα θέματα) και ο γιος του Κωνσταντίνος Ζ' (για τους φονείς και τον θεσμό του ασύλου). Ο πρώτος επίσης κωδικοποίησε με την τυπική μορφή νόμου τα πορίσματα της πολεμικής τέχνης (*Τακτικά*), αλλά επιπλέον και με διατάξεις στρατιωτικού ποινικού δικαίου.

Μέσα στα παραπάνω πλαίσια το μεσοβυζαντινό σύστημα ποινικής καταστολής προέβλεπε τις ποινές: α) θανάτου, β) εξάνδραποδισμού (μόνο για εγκλήματα στρεφόμενα κατά της Πολιτείας), γ) ακρωτηριασμού (σε συσχετισμό με την έννοια της *ταυτοπάθειας* ή την τάση να εξουδετερωθεί το μέλος του σώματος του δράστη, με το οποίο αυτός τέλεσε το έγκλημα [*ποινές-κάτοπτρο*]), δ) ραβδισμού ή μαστίγωσης, που συχνά συνδυάζονταν με την παρεπόμενη ατιμωτική κύρωση του κουρέματος, ε) εξορίας (που σωρευόταν ενδεχομένως, αν ήταν μακροχρόνια, με καταναγκαστικά έργα), στ) δήμευσης και άλλων περιουσιακών ποινών. Όχι σπάνια ενοποιούνταν οι τελευταίες με την αποζημίωση του θύματος. Η εκτέλεση ορισμένων από τις ποινές αυτές, κυρίως των σωματικών, συνδυαζόταν με διαπόμπευση του καταδίκου που έτσι υποβαλλόταν σε δημόσιο εξευτελισμό. Επιπλέον, η καταδίκη σε μία από τις παραπάνω ποινές συνεπαγόταν συχνά διάφορες ηθικές μειώσεις ή ανικανότητες (π.χ. ανάληψης δημόσιου αξιώματος). Ας σημειωθεί ότι δεν προβλέπονταν ποινές στερητικές της ελευθερίας – με εξαίρεση τον εγκλεισμό των δραστών ορισμένων εγκλημάτων (ιδίως γυναικών) σε μοναστήρι. Οι φυλακές χρησίμευαν για την κράτηση των υποδίκων ή των οφειλετών του δημοσίου. Εξυπακούεται, ωστόσο, ότι περισσότερο ή λιγότερο συχνά τα αρμόδια κρατικά όργανα (ή ο ίδιος ο αυτοκράτορας) αυθαιρετούσαν και παραβίαζαν τις παραπάνω αρχές.

Ο θεσμός του ασύλου, γνωστός ήδη στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο ως μέσο για την εξασφάλιση μίας σύννομης διαδικασίας, προβλέπεται και στις νομοθετικές συλλογές

των μεσοβυζαντινών χρόνων με τους αυτονόητους περιορισμούς της ιουστινιάνειας νομοθεσίας (αποκλεισμό δηλαδή των φονέων, των μοιχών, των αρπάγων παρθένων και των οφειλετών του δημοσίου). Σύμφωνα με την *Εκλογή* (17.1), όφειλαν οι εκκλησιαστικές αρχές να παραδώσουν τον πρόσφυγα στις πολιτειακές, εφόσον οι τελευταίες παρείχαν εγγυήσεις ότι θα εξεταστεί νόμιμα η εναντίον του κατηγορία. Η απόσπασή του, ωστόσο, από τον ναό με τη βία δεν επέσυρε πλέον θανατική ποινή, όπως πριν, αλλά μόνο δώδεκα ραβδισμούς. Παρεμφερή διάταξη περιέλαβαν και τα δύο νομοθετήματα των Μακεδόνων, η *Εισαγωγή* και ο *Πρόχειρος Νόμος*. Είναι φανερό ότι με τις νέες αυτές ρυθμίσεις επιδιώχθηκε περιορισμός των επεμβάσεων της Εκκλησίας σε χώρους ζωτικούς για την άσκηση της πολιτειακής εξουσίας, όπως είναι η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης, με αποτέλεσμα να γίνει η προστασία των προσφύγων σχεδόν υποτυπώδης. Επειδή οι παραβιάσεις των διατάξεων περί ασύλου ήταν μάλλον συχνές, διεκδίκησε η Εκκλησία στην πράξη υπεροχή των σχετικών εθίμων της απέναντι στους νόμους, στάση που είχε ως συνέπεια τη σύγχυση των ορίων ανάμεσα στην πολιτειακή και στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία, ιδίως στις περιπτώσεις φόνων.

Η απονομή της δικαιοσύνης κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο

Οι ιουστινιάνειες διατάξεις που ρύθμιζαν τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης και τα αρμόδια όργανα επαναλαμβάνονται σχεδόν στο σύνολό τους από την κωδικοποίηση του 9ου αιώνα που καταρτίστηκε επί Λέοντα ΣΤ'. Παρά τη ρητή αυτή επανάληψη, ωστόσο, δεν είναι βέβαιο ότι οι διατάξεις εκείνες εφαρμόζονταν ακόμη τότε στην πράξη και ότι εξακολουθούσαν να υπάρχουν τα όργανα που αυτές προέβλεπαν. Πάντως, από τα μέρη της *Εισαγωγής* του Βασιλείου Α', στα οποία ρυθμίζεται η δομή της κρατικής διοίκησης, συνάγεται ότι διατηρούνταν σε γενικές γραμμές οι δικαστικές αρμοδιότητες του *επάρχου της πόλεως*, του *κοιαίστορος* και των διοικητών των επαρχιών.

Στις παραπάνω διατάξεις της *Εισαγωγής* παρέχονται πολλές πληροφορίες για τα δικαστήρια και τα πρόσωπα που είχαν σχέση με αυτά. Αναφέρονται εκεί πρόεδροι (*προκαθεζόμενοι*), σύνεδροι (*συγκαθεζόμενοι*), διάδικοι (*δικαζόμενοι*) και δικηγόροι (*εντολείς*). Γίνεται επίσης διάκριση των δικαστηρίων σε κοσμικά και εκκλησιαστικά.

Με λεπτομέρειες ρυθμίζονται τα ένδικα μέσα (έγκλησις είναι το ένδικο μέσο γενικώς, ενώ *έκκλητος* μόνο η έφεση), οι προϋποθέσεις για το παραδεκτό τους και η αρμοδιότητα για την εκδίκασή τους.

Με δύο *Νεαρές* του Κωνσταντίνου Ζ' (945-959) υποβλήθηκαν σε ρύθμιση οι δικαστικές δαπάνες. Κατά τη μία *Νεαρά* οι *θεματικοί κριτές* (των επαρχιών) δικαιούνταν να εισπράττουν τέλη για αμοιβή αυτών των ιδίων και του προσωπικού τους. Στην πρωτεύουσα, αντίθετα, τα τέλη εισπράττονταν μόνο υπέρ του προσωπικού, γιατί οι δικαστές αμείβονταν από το κράτος. Το ύψος των τελών ήταν γενικώς ανάλογο προς την αξία του αντικειμένου της διαφοράς (με εκπτώσεις για τους απόρους), αλλά δεν επιτρεπόταν να υπερβούν ποτέ τα 100 νομίσματα. Με τη δεύτερη *Νεαρά* απαγορεύτηκε και στους επαρχιακούς δικαστές να μετέχουν στην κατανομή των τελών.

Συχνά εμφανίζονται στις πηγές, από τον 10ο αιώνα και ύστερα, οι *κριτές επί του ιπποδρόμου* και οι *κριτές του βήλου*, χωρίς να προκύπτει η ακριβής θέση τους μέσα στον όλο μηχανισμό της απονομής της δικαιοσύνης. Βέβαιο είναι όμως ότι επρόκειτο για επαγγελματίες δικαστές με έδρα την Κωνσταντινούπολη που δεν ανήκαν στην ανώτατη βαθμίδα.

Οι πρώτοι οφείλουν το όνομά τους στον Σκεπαστό Ιππόδρομο, ένα οικοδόμημα στα δυτικά του Ιερού Παλατίου, όπου συνεδρίαζαν διάφορα δικαστήρια ανάλογα με τη φύση και τη σπουδαιότητα της υπόθεσης. Επομένως, το δικαστήριο του ιπποδρόμου πρέπει να νοηθεί ως ένα δικαστικό μέγαρο, μέσα στο οποίο οι παραπάνω δικαστές ασκούσαν τα καθήκοντά τους, όχι πάντα με την ίδια σταθερή σύνθεση. Οι *κριτές του βήλου* μετείχαν πιθανώς σε διάφορους δικαστικούς σχηματισμούς και έφεραν αυτόν τον τίτλο επειδή δικάζαν σε χώρο όπου υπήρχε *βήλον* (= παραπέτασμα), για την απομόνωσή τους ίσως κατά τη διάρκεια της διάσκεψης. Πάντως για δικαστήριο του βήλου δεν γίνεται λόγος στις πηγές. Δεν φαίνεται επίσης να υπήρχε ιεραρχική σχέση ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες κριτών, γιατί από σφραγίδες προκύπτει ότι το ίδιο πρόσωπο μπορούσε να φέρει και τις δύο ιδιότητες.

Αμφισβήτηση επικρατεί μεταξύ των ιστορικών ως προς τον ακριβή χαρακτήρα του *σεκρέτου επί των κρίσεων*, που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Θ' λίγο πριν από τα μέσα του 11ου αιώνα. Βέβαιο είναι ότι αφορά σε ιδιωτικές διαφορές. Ορθότερη φαίνεται η άποψη ότι επρόκειτο για κεντρική υπηρεσία, αρμόδια για τη συγκέντρωση

Αλαβάστρινος δίσκος του 11ου αιώνα διακοσμημένος με

των αποφάσεων των επαρχιακών δικαστών στο πρωτότυπό τους (*σχεδάριον*) προς εξασφάλισή τους από καταστροφή ή αλλοίωση με νόθευση και όχι για όργανο δικαστικο-γνωμοδοτικό για την επίλυση νομικών προβλημάτων σε υποθέσεις εκκρεμείς ενώπιον επαρχιακών δικαστών. Διατυπώνεται η υπόθεση ότι όργανο της υπηρεσίας αυτής ήταν ο *δικαιοφύλαξ*, με άμεσο προϊστάμενο τον *επί των κρίσεων*.

Εκτός από τους παραπάνω δικαστές που είχαν γενική δικαιοδοσία υπήρχε και πλήθος κρατικών υπαλλήλων, που ασκούσε δικαστικά καθήκοντα είτε επί ορισμένων μόνο υποθέσεων (π.χ. ο *κοισάιστρ* για θέματα διαθηκών) είτε ως προς ορισμένα πρόσωπα. Στην τελευταία κατηγορία ανήκαν ο *έπαρχος της πόλεως* για τους βιοτέχνες και άλλους επαγγελματίες, ο *δρουγγάριος του στόλου* για τους ναύτες του πολεμικού ναυτικού, ο *παραθαλασσίτης* για τους λοιπούς ναυτικούς, ο *εταιριάρχης* και ο *πρωτοβεστιάριτης* για τους φρουρούς των ανακτόρων. Τέλος, ο αυτοκράτορας, όχι σπάνια, συγκροτούσε ειδικά δικαστήρια για την εκδίκαση σοβαρών υποθέσεων (π.χ. εγκλήματα καθοσίωσης).

Η κοσμική νομοθεσία δεν υπεισερχόταν καταρχήν στην οργάνωση των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, γιατί αυτά ήταν διαρθρωμένα με βάση τους ιερούς κανόνες και την ενδοεκκλησιαστική πρακτική. Στον χώρο αυτό λειτουργούσαν δικαστήρια επισκοπικά, σε επίπεδο επισκοπής ή αρχιεπισκοπής, επαρχιακά ή μητροπολιτικά, σε επίπεδο μητροπόλεως, και πατριαρχικά, ειδικότερα του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά την κατάληψη από τους μουσουλμάνους των λοιπών πατριαρχείων. Δικαστική εξουσία, στο πλαίσιο της υπό ευρεία έννοια εκκλησιαστικής διοικητικής εξουσίας, άσκησαν κατά καιρούς και οι οικουμενικές καθώς και οι γενικές σύνοδοι. Τα εκκλησιαστικά δικαστήρια δίκάζαν τα κανονικά αδικήματα κληρικών και μοναχών, ευκαιριακά δε και ιδιωτικές διαφορές.

Το κανονικό δίκαιο

Από τα τέλη του 7ου έως και τον 9ο αιώνα ο χώρος της εκκλησιαστικής νομοθεσίας κυριαρχείται από την *Πενθέκτη Σύνοδο* (που αναφέρθηκε ήδη), η οποία συγκλήθηκε από τον Ιουστινιανό Β' στην αίθουσα του Τρούλλου (γι' αυτό απαντά και ως *σύνοδος εν Τρούλλω*) των ανακτόρων της πρωτεύουσας το 691/2. Η σύνοδος αυτή επιτέλεσε διπλό έργο, τόσο κωδικοποιητικό όσο και νομοθετικό. Δηλαδή, αφενός έλυσε αμ-

Μολυβδόβουλλο με προτομή του Κωνσταντίνου Μονομάχου

φιοβητήσεις ως προς την κανονικότητα του υλικού που περιείχαν τα παλαιότερα συλλεκτικά έργα, επικυρώνοντας κανόνες του 4ου-5ου αιώνα (των τοπικών συνόδων, των Πατέρων και των Αποστόλων), αφετέρου κάλυψε σημαντικά κενά στην εκκλησιαστική νομοθεσία, εκδίδοντας 102 κανόνες με πολλές νέες ρυθμίσεις, που απέβλεπαν στην τόνωση της πίστης και στην ενίσχυση της πειθαρχίας του κλήρου και του λαού.

Νομοθετικό έργο επιτέλεσαν επίσης η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος (787) και δύο σύνοδοι της Φωτιανής περιόδου, δηλαδή η λεγόμενη *Πρωτοδευτέρα* (861), και η του ναού της Αγίας Σοφίας (879/80). Στους επόμενους αιώνες τη θέση του ανώτατου οργάνου της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατέλαβε η σύνοδος του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως υπό τη μορφή της *Ενδημούσας Συνόδου*, δηλαδή της συνάθροισης μητροπολιτών ή αρχιεπισκόπων που λόγω της προσωπικότητάς τους ή της σπουδαιότητας της επαρχίας τους βρίσκονταν συχνά στην πρωτεύουσα. Από τον 9ο αιώνα μετείχαν και υψηλόβαθμοι πατριαρχικοί αξιωματούχοι, όχι σπάνια και μητροπολίτες άλλων πατριαρχειών (οπότε προβαλλόταν περισσότερο ο χαρακτήρας έκτακτης συνόδου). Στην αρμοδιότητα του συνοδικού αυτού οργάνου ανήκε η άσκηση της υπό ευρεία έννοια διοικητικής εξουσίας στην Εκκλησία με ειδικότερες εκδηλώσεις, την υπό στενή έννοια διοικητική, τη δικαστική και τη νομοθετική. Στο πλαίσιο της τελευταίας εξέδωσε η σύνοδος πολλές αποφάσεις με αντικείμενο είτε θέματα οργανωτικά της Εκκλησίας είτε το δίκαιο του γάμου που μαζί με ολόκληρο το οικογενειακό δίκαιο και εν μέρει το κληρονομικό ανήκαν (το αργότερο από τον 11ο αιώνα) στην αποκλειστική αρμοδιότητα των (νομοθετικών και δικαιοδοτικών) οργάνων της Εκκλησίας.

Οι παραπάνω παράγοντες δημιούργησαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για τη συστηματική καλλιέργεια του κανονικού δικαίου. Μέσα στον κλήρο εμφανίστηκαν σπουδαίοι νομικοί που συνήθως σε συνδυασμό με τη δραστηριότητα που ανέπτυξαν λόγω του αξιώματός τους συνέβαλαν με την κατάρτιση συλλογών και τη σύνταξη ερμηνευτικών έργων, πραγματειών ή γνωμοδοτήσεων στη διαμόρφωση και στην εξέλιξη του καθόλου βυζαντινού δικαίου.

Σημαντικοί εκπρόσωποι της επιστήμης του κανονικού δικαίου κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο είναι ο πατριάρχης Φώτιος, στον οποίο οφείλεται νέα επεξεργασία του *Νομοκάνονα* σε 14 τίτλους, ο μητροπολίτης Καισαρείας Αρέθας, ο μητροπολίτης Κυζίκου και σύγκελλος Δημήτριος, ο μοναχός στο Μαύρο Όρος της Συρίας Νίκων.

Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος μεταξύ επισκόπων, μικρογραφία χειρο-